

„Kritikai mérnökösködés”

A szociológia klasszikus korszakának átmeneti sikere a modernitás és a versenytársak váltságának következménye. Túl azon, hogy a modern egyetem és a gazdaságtantól, illetve a történettudománytól való elhatárolódás szándéka szűk diszciplináris keretek közé szorította a liberális hagyományból táplálkozó tudományt, az I. világháború után a modern állam társadalomvezérlő gyakorlata radikálisan új szemléletet igényelt.

A professzionális tervezés illúziói, a társadalmi mérnökösködés ideológiája a totalitáriuszizmusok tapasztalatainak okulva ugyan kiegészültek a demokratikus akaratképzés technikáival, de néhány évtized múltán egyre világosabbá vált, hogy most sem teljesíti a hozzá fűzött reményeket. Ráadásul az új jobboldal radikális tárgyvesztéssel – „a társadalom nem létezik” – fenyegette a piaci logikát felvett egyetemi intézményekbe szorult tudományt. A szociológia új válsága azonban nem a kritikai potenciál ennek következtében való visszaszorulása miatt állt be elsősorban, ez a folyamat a racionális központi akaratból való kiábrándulással párhuzamosan következett be. Peter Wagner szerint ugyanakkor nem általában a tervezés gondolata vagy igénye vált semmivé, hanem az egy központból irányított, átfogó társadalompolitikai tervezés vált lehetetlenné (Wagner 2001).

Ilyen körülmények között a szociológia egyetlen esélye, hogy alkalmazkodik a modern társadalmak szabályozási sajátosságaihoz, és azokon a helyeken fejt ki tevékenységét, ahol a tényleges tervezés és szabályozás történik. A közszociológia programja ezek szerint nem elsősorban a privatizáló tendenciákra, a neoliberalizmus dominanciájára adott baloldali válasz, hanem az új felhasználók megtalálásának eszköze. Az állam működésének vizsgálatában az elmúlt évek egyik legmarkánsabb fejleménye a szabályozási technikák megváltozott természetének értelmezése, a központi állami reguláció helyébe lépő szektorális, intézményi, informális magatartásirányítás felfedezése, a jogi pluralizmus újraértelmezése.

A tudomány intézményesülése a szociológia esetében sem volt ártalmatlan folyamat, a tárgykeresés és morális igazolása különböző monopóliumok előállításának szolgálatában állt. A döntéshozóknak való sűgás vagy a társadalom felvilágosítása mint identitásképző feladatmeghatározás nem szabadította meg tudományunkat az egyre nagyobb hatalommal rendelkező versenytársaktól. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tárgyalgatás gyötrelmeivel

párhuzamosan a közönséget is elő kell állítani. A társadalmi rend keresésének kezdeti nagy-ravagyságát az irrelevanciától való félelem váltotta fel. Zygmunt Bauman, pályájának kezdetére visszagondolva, az amerikai és az európai szociológia lényeges különbségét abban látja, hogy az amerikai tudomány a háborús és jóléti igazgatási szervek igényeinek igyekezett megfelelni, és e keretek radikális bomlása következtében „megannyi amerikai szociológus érzi úgy, hogy a közügyekkel való kapcsolat elveszett, és helyette nem alakult ki más, kielégítő kapcsolódás. Innen az irányvesztés és az új létjogosultság kétségbeesett keresése” (Bauman 2000: 9).

Ezzel szemben az európai szociológia ennél rugalmasabban képes alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, hiszen eleve több kihívást élt át, több ellenféllel kellett megküzdnie. Bauman tudományának lényegét abban látja, hogy az állandó interakcióban van az emberi tapasztalattal, ellenáll tehát annak, hogy megfizesse a szaktudománnyá válás legnagyobb árát, a specializált szakterületekre bomlást. Burawoy kísérlete, a közönségével kommunikáló szociológia propagálása egy közéletet vesztett korban éppen azt a kérdést veti fel, hogyan közelíthető ez az emberi tapasztalat és hogyan állítható elő újólág a közönség. Az ehhez kapcsolódó helyzetértékelés központi eleme, hogy a világ érezhető jobbra mozdulása mellett a szociológia balra, a társadalmi problémák, az egyenlőtlenség tematizálása felé lép. A piac és az állam romboló hatásaival szemben a társadalom védelmében és ahhoz beszélve talál magára a szociológia. A kritika tárgya azonban radikális újrafogalmazást igényel, ma nehezebb meghatározni, hogy egy összetett, több szintről vezérelt társadalomban mi okozza a társadalom bajait. Úgy tűnik, hogy a piac és állam despotizmusának korszaka után ezt nehezebb meghatározni: többek között azért problémás a társadalmi kiterjesztése vagy védelme, mert saját magától is védeni kell. A civil társadalom despotizmusa lassan felsorakozik a démonok közé. Nem pusztán a társadalompolitika egyéni szabadságot megkérdőjelező jóléti despotizmusáról van szó, hanem autonóm szerveződések, független intézmények önérdékeiről, amelyek önszabályozó mechanizmusaik segítségével hatékonyan nyomják el az egyéni szabadságot és az össztársadalmi racionalitást.

Mint minden lényeges társadalomtudományi fogalom, a civil társadalom kategóriája is lassan átesik a józan szemlélethez szükséges szekularizációs folyamaton, elveszti utópikus vagy mozgósító erejét, és teret ad a „ténylegesen létező civil társadalom” leírásainak (Alexander 1998). A társadalmi szereplőkkel való kapcsolat újramelegítése minden bizonnyal jót tesz a tudomány valóságérzekének (Hall 2005), de autonómiáját, kritikai látásmódját, sőt józan ítélőképességét éppen úgy elveszítheti e kapcsolatban, mint az állam szolgálatában. A közszociológia programja veszélyeket is rejt: közönségeinek előállításánál különböző értékek iránti elköteleződéseket támogathat, csak a dialógus homályos elvárása teremt közös pontot a végtelen számú szociológiák között. Nem teljesen világos, hogy mi állná útját a tudományos szerepek feloldódásának a közéletben, politikaiban, vagy mi akadályozná a térítést, a manipulációt, a szociológiai apparátusokkal felvértezett ideológiaterjesztést.

Mivel elsősorban a szociológia policy-befolyásoló hatalma került válságba, a bajokat nem lehet pusztán új közönség keresésével megoldani. Ha a politikusok nem hallgatnak ránk, beszéljünk a társadalomhoz. De a jelenlegi közönségvesztés mélyebb átalakulások következménye, nem egyszerűen az állam és a piac terjedelme és intenzitása változott meg, hanem a társadalom maga is jócskán átalakult. Burawoy szerint a tudomány kezdetei hasonlítottak a közszociológia kiindulópontjaira, ma pedig már eléggé messze haladt a professzionalizálódás útján ahhoz, hogy bátran visszatérjen e kezdetekhez. Csakhogy közben minden megvál-

tozott. Sem az állam, sem a társadalom nem áll készen egy ilyen visszatéréshez, a nosztalgiának nincs alapja.

A társadalom megváltozott természetének számtalan értelmezése közül csak Lawrence Friedman (1999) horizontálistársadalom-koncepcióját hívom segítségül, mert ez segít megérteni a szociológiának kiosztott új vállalást. Korunk társadalmi szerveződéseinek lényegi sajátossága, hogy az identitás, autoritás, befolyás egyre erőteljesebben horizontális természetűvé válik, az individuum és kisebb emberi közösségek szabadságai, döntési lehetőségei és autonómiái megbontották a centrális szerveződések dominanciáját, és versengő helyzetek sokaságát hozták létre. Versengő helyzetekben kitüntetett szerepe van a nyilvános megjelenésnek és érvelésnek, az ezt megalapozó tudások termelésének. Még ha feltételezzük is, hogy a társadalmi aktorok tisztában vannak választási lehetőségeikkel és döntéseik következményeivel, az e választásokat befolyásoló normákat, mintákat, hagyományokat, szokásokat, befolyásokat és kényszereket gyakran homály fedi.

A társadalmi normákkal foglalkozó szakszociológia az intézményesülés kezdeteinél szoros intellektuális és tematikus kapcsolatban volt az anyatudománnyal, a jogrendszer, az állami és államon kívüli szabályozás vizsgálata a rend, normakövetés, integráció általános szociológiai kihívásaira is reflektált. Szerencsésebb régiókban teljesen sohasem tűnt el annak feltételezése, hogy a szabályozásban, azon belül a jogi normákban megjelennek az új társadalmi viszonyok, gondolkodásmódok, intézményesült reakciók (Scheppelle 2002). A társadalmi szabályozás komplexitásának és lényeges centrumainak államon kívül helyeződése új kihívást jelent a jogszociológia számára és megújult lehetőséget a szociológiával való kapcsolatának újragondolására, a társadalom normatív alapjainak újraértelmezése érdekében. A társadalmi cselekvések vezérlése, normák képzése és használata a jogszociológia metodológiai és szemléleti, fogalmi kereteinek felhasználásával érthető meg. Diszciplináris bezárkózások, módszertani ortodoxiák, hatalmi elköteleződések és lojalítások, státuszfeltételek és egyéb kisserőségek persze sokáig akadályozhatják ennek felismerését. A bezárkózások feloldása elemi fontosságú az államhoz és hivatalos joghoz „közeli” társadalomtudományok számára is; ahogy John Braithwaite a kriminológiával kapcsolatban, de általánosítható módon hangsúlyozza: hiba lenne a bűnözés tanulmányozása során kizárólag a bűnüldöző intézmények kategóriarendszeréhez, speciális szakmai szabályaihoz ragaszkodni (Braithwaite 2005).

Az önálló ítéletalkotás, a tárgy által konstruált és elvárt szempontoktól való távolságtartás a tudományos megfigyelés relevanciájának alapfeltétele. A különböző tudományszakok gyakorlatában ez nem minden esetben evidens, kulturális és gazdasági tőkék különböző kombinációi tagolják ezt a mezőt is (Calhoun 2005). Ki ne látott volna már közvélemény-kutatási adatokkal, politikai vagy intézményi bizalmi indexekkel való manipulációt, a megrendelő találásában az eredmények stratégiai használatát. Felmérések tömege készül eleve ilyen céllal, már az elején lemondva a kritikai értelmezés lehetőségéről. Közintézmények esetében legfeljebb a közpénzek felhasználásának racionalitása kérdőjelezhető meg, a legitimitásteremtés igénye, a külső támogatás keresésének gyakorlata mindennapos. De a szociológiai elemzésnek nem ez a hivatása, hanem éppen a létező intézményi működések, érdekek kritikus vizsgálata és érvkészség szállítása a közbeszéd, viták számára. Önmagában ugyanis a nyilvánosság és kritizálhatóság elve nem elégséges a tényleges kritikához. Abban a horizontális szerveződésű társadalomban, amelyben minden autoritással rendelkező intézmény folyamatosan igazolásra kényszerül, rendkívül fontos a társadalomtudományi elemzés autonómiájának és kritikai potenciáljának megőrzése.

A szociológiai eredmények felhasználásának nehézségeit és a tudományos elemzés autonómiája megőrzésének fontosságát emeli ki Ulrich Beck, aki szerint a tudománynak saját talaján kell állnia, saját metodológián kell alapulnia és saját értékelkötelezettségét kell vállalnia, a saját hangján megszólalnia, különben hitelét és relevanciáját veszti (Beck 2005). Nehézséget jelent viszont a kutatási eredmények felhasználásának kontrollálása. Abban a ritkább esetben is, amikor nem teljesen hatástalan a tudomány, az eredmények torzulása, a gyakorlati szakemberek saját értelmezési kereteinek és érdekeinek befolyása közvetve a szociológiai elemzés hitelének rombolását okozhatja. Ily módon az alkalmazott társadalomtudomány hagyományos modelljét jótékonyan válthatná fel a „közszociológia”, amely inkább a változatos összetételű közéletet, közvéleményt, véleményformálókat, érdekeltet célozza. Állami szervek, közintézmények, köztestületek a sajtóban is megjelenő külső elemzésen alapuló bírálatára készen állnak a válaszok: a kutatás és a kutatók politikailag motiváltak, nem ismerik a szféra belső viszonyait, szakszerűtlenek. A közönség fentebb jelzett megváltoztatása tehát nem következmények nélküli, a „közszociológia”, és lételeme, a nyilvánosság maga teremti meg vagy provokálja ki a politikai, adminisztratív és gyakorlati védekezéseket. Például közintézmények működésének elemzésén alapuló kritika ellen tipikusak az autoriter érvek: a függetlenségre, autonómiára hivatkozás, a belső munkaszervezési magyarázatok (leterheltség), a jutalmazás nemzetközi összehasonlításban való jelentős lemaradása. Az általános, a fejlettebb intézményi kultúrával rendelkező államokra is jellemző problémákon túl a hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a külső elemzőnek azzal is számolnia kell, hogy intézményeink kritikátűrő képessége minimális, reakciómódjaik hisztérikusak. A piac, demokrácia, jogállam jótékony hatásai nem minden esetben jutottak el a szervezeti világ belső viszonyaiig.

Hogy saját területemen maradjak: a jogrendszer elemeinek szociológiai kritikái elleni védekezés a jogtudományok szolgai szerepére is támaszkodhat. A szociológiai kritika mindig külsődleges marad a praxis és a gyenge kritikai potenciállal rendelkező jogtudomány szoros módszertani és egzisztenciális szövetségével szemben. E külsődlegesség azonban hitelességének lehetőségét is hordozza.

Hivatkozott irodalom

- Alexander, Jeffrey (1998): Introduction. In Jeffrey Alexander (szerk.): *Real Civil Societies: dilemmas of institutionalisation*. London: Sage.
- Bauman, Zygmunt (2006): A befejezetlenség tudatával. Beszélgetés Zygmunt Baumannal. In *2000* 18(2): 9.
- Beck, Ulrich (2005): How not to become a museum piece. In *The British Journal of Sociology* 56(3).
- Braithwaite, John (2005): Közérdekű társadalomtudományt! In *Replika* 54–55: 73–81.
- Calhoun, Craig (2005): A közszociológia ígérete. In *Replika* 54–55: 83–90.
- Friedman, Lawrence M. (1999): *The Horizontal Society*. Yale University Press.
- Hall, John A. (2005): A guarded welcome. In *The British Journal of Sociology* 56(3).
- Scheppele, Kim Lane (2002) Sociology of Law in the Public Square of Sociology. In *Amici* nyár.
- Wagner, Peter (2001): *A History and Theory of the Social Sciences: Not all that is solid melts into air*. London: Sage.